

NİMŞEHİT'İN VATAN KONULU BAZI ŞİİRLERİNDE METİN DİL İNCELEMESİ

Serpil SOYDAN*

Özet: Uygurların sözlü ve yazılı metinlerini içeren Çağdaş Uygur Edebiyatı eserlerinde, dönemin tarihi ve siyasî olayları ön plana çıkar. Bu dönemin şairlerinden olan Armiye İli Sayrami, vatana aşkla bağlı bir şairdir. Kutsal bir toprak, yüce bir değer olan vatan, şairin, *Uygur Şair Nimşehit ve Şiirleri* adlı eserinde birçok yönüyle ele alınmıştır. Bu çalışmanın amacı, Nimşehit'in eserindeki altı şiirde atalardan miras olan vatanla ilgili tanımlama ve tasvirleri muhteva yönüyle değerlendirmeye çalışıp, metin dil incelemesi yapmaktır. Dil incelemesinde ses ve şekil bakımından şu özelliklere rastlanmıştır: f- > p- : *iptixarim*, s- > ç- : *çaçliri*, b- > p- : *pütün*, ünsüz ikizleşmesi: *ikki*, gerileyici ünlü benzeşmesi: *rava*, *muhebbet*, *büğün* gibi. Ayrıca incelenen örneklerde yönelme ve ayrılma hâl eklerinin farklı isim çekim eki ve edatların fonksiyonlarını üstlendiği görülür. Şöyle ki; *dünyağa* sözcüğünde yönelme hâl ekinin bulunma hâl eki fonksiyonunu, *şuñlaşqa* “şunun için” örneğinde sebep belirten “için” edatı yerine kullanıldığı görülür. *sendin* “seninle” örneğinde ayrılma hâl ekinin vasıta hâl eki fonksiyonunu üstlendiği görülür. Metinde geçen şiir örneklerinde fiillerin aldığı gelecek zaman eki zaman kaymasına uğrayarak şimdiki zamanı karşılar: *qedirleymen* “veriyorum”. Hareketin içinde bulunulan zamanda sürdüğünü ifade eden ekin hem Yeni Uygur Türkçesi hem de Türkiye Türkçesindeki kullanımına rastlanmıştır: *güllüvatqan* “yeşermekte”, *turmuşimda yükselmekte* “hayatımda yükselmekte ...”

Anahtar Sözcükler: *Nimşehit, Vatan, Yeni Uygur Türkçesi, Metin Dil İnceleme.*

Text Language Analysis In Some Poems Of Nimşehit About Homeland

Abstract: The historical and political events of the period come to the fore in the works of Contemporary Uyghur Literature, which includes the oral and written texts of the Uyghurs. Sayrami of Armiye İli, one of the poets of this period, is a poet devoted to his country with love. The holy land, the homeland, which is a supreme value, has been discussed in many aspects in the poet's work called Uyghur Poet Nimşehit and his poems. The aim of this study is to evaluate the definitions and descriptions of the homeland inherited from ancestors in the poems of Nimşehit, a homeland poet, in terms of content and to conduct a textual language analysis. In the language analysis, the following features were found in terms of phonics and morphemics: Phonics events, such as - > p- : *iptixarim*, s- > ç- : *çaçliri*, b- > p- : *pütün*, consonant gemination: *ikki*, regressive vowel assimilation: *rava*, *muhebbet*, *büğün* etc. In addition, in the examples examined, it is seen that the dative and ablative case suffixes take on the functions of different noun inflectional suffixes and prepositions. Namely; in the word *dünyağa*, the dative case suffix is used as the locative case suffix, and in the example *şuñlaşqa* “for this”, it is used instead of the preposition “for” indicating a reason. In the example *sendin* “with you” it is seen that the ablative case suffix takes on the function of the instrumental case suffix. In the examined poetry examples, In the examples of poetry in the text, the future tense suffix of verbs undergoes a tense shift and corresponds to the present tense: *qedirleymen* “I give”. The suffix indicating that the movement is ongoing at the moment has been used in both New Uyghur Turkish and Turkey Turkish: *güllüvatqan* “it is greening”, *turmuşimda yükselmekte* “it is rising in my life...”

Key Words: *Nimşehit, Homeland, New Uyghur Turkish, Textual Language Analysis.*

Giriş

Çağdaş Uygur Edebiyatı eserleri Uygurların sözlü ve yazılı metinlerini içerir. Bu eserlerde dönemin tarihi ve siyasî olayları ele alınır. Bu dönemin şairlerinden olan Armiye İli Sayrami, vatana aşkla bağlı bir şairdir. Çin yönetimine karşı çiftçilerin başlattığı ayaklanmaya katılıp yaralandığı için kendisine “yarım şehit” anlamında Nimşehit lakabı verilmiştir. 1933 yılında kaleme alınan Ömür Xatiremdin “Hatıralarımdan” adlı şiirlerinde bu mahlası kullanmaya başlamıştır. Şair ve yazar Nimşehit şiir türleri dışında masal, opera türünde eserler de kaleme almıştır. Toplumsal konuları ele aldığı şiirlerinde yazı dilinin yanı sıra konuşma dilinin zenginliğinden de yararlanmıştır (Harbalioglu, 2019: 41).

Kutsal bir toprak, yüce bir değer olan vatan, şairin, “Uygur Şair Nimşehit ve Şiirleri adlı” eserinde birçok yönüyle ele alınmıştır. Bu çalışmanın amacı da bir vatan şairi olan Nimşehit'in eserindeki atalardan miras olan vatanla ilgili tanımlama ve tasvirleri muhteva yönüyle değerlendirmeye çalışıp metin dil incelemesi yapmaktır. Çalışmayı sınırlandırmak için

* Prof. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ssoydan@ohu.edu.tr., ORCID ID: 0000-0001-7180-8769.

vatan konusunu ele alan sadece altı şiir incelenmiştir. Bu şiirler, Yürek Sözi / Yürek Sözü, Qebridin Avaz /Mezardan Ses, Lezzet Alğanda / Lezzet Aldığında, Bizniñ Ceñçiğe / Bizim Askere, Esleymen /Hatırlıyorum, Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Sürdürmem Yüzüne adlı şiirlerdir.

Yöntem: Eserde yer alan altı şiirdeki vatan konulu beyitlerin tespitinde ve metin dil incelemesinde tarama, inceleme, karşılaştırma, açıklama, örnekleme yöntemi tercih edilmiştir.

Bulgular:

Eserde geçen vatan konulu beyit örnekleri şöyledir:

İnsanın rahat, huzurlu, itibarlı, hürmetli, özgür bir şekilde yaşayabileceği en güvenilir yerin vatani olduğunu, vatan üzerinde yaşayan her ferdin canı bedende olduğu müddetçe vatani bir bekçi gibi her türlü tehlikelere karşı koruyup kollamak, değerini bilmek gerektiği, ecdadımızın bu kutsal emanetini, değerini, kıymetini bilmeyenlere çiğnetmemek ve bize düşen görevi yerine getirmek gerektiğini ifade eden beyitler şöyledir:

1. Ey veten canlarğa asayış şert - şarait sende bar, / Adem-insan étibari, qedri, qedri-hürmet sende bar, / Şuñlaşqa pasivanmen taki cénim tende bar, / Kimki qedriñ bilmise tupraq ara dessep kömey. (Ey vatan canlara asayış imkânlar sende var, / İnsan itibarı, kıymeti, hürmeti sende var, / Onun için bekçiyim ta ki canım bedende var, / Kim ki kadrini bilmezse toprak arasına çiğneyip gömeyim.) (Yürek Sözi / Yürek Sözü 484/ 64- 2)

bar “var” : Kelime başında b- sesinin aslı şekli koruduğu görülür.

veten “vatan”, qedriñ “kadrin, değer”, cénim “canım” gibi örneklerde kalın ünlüler yerine ince ünlülerin kullanıldığı görülür.

şuñlaşqa “şunun için” < şu: işaret zamiri. +la- : isimden fiil y.e. -ş+: fiilden isim y.e. +qa: yönelme hâl eki. Yönelme hâl ekinin sebep belirten edat görevinde kullanıldığı görülür.

+la- eki: En işlek isimden fiil yapma ekidir. İsmi ifade ettiği nesneyle bir iş, bir hareket vb. yapmayı anlatır: alkışla- “alkışlamak” gibi. Aynı zamanda ismin ifade ettiği mânâlı hale gelmeyi ve getirmeyi anlatır: akla- “aklamak” gibi. Taklidî kelimelere ve ünlemlere getirildiği zaman, o taklidî yapmayı, o ünlemi söylemeyi anlatır: mele-“melemek” gibi (Öztürk, 2010: 35). Ayrıca Öztürk (2010: 38), -ş ekinin her türlü fiil tabanlarına gelerek hareket isimleri yaptığını ve geniş bir kullanılış sahası olduğunu belirtir: biliş “bilış”, yürüş “yürüyüş” gibi.

kömey “gömeyim” < köm -: fk. -ey: istek kipi. Teklik 3.şh. için kullanılan bu eksiz istek kipinin beyitte teklik 1.şh. ifade ettiği görülür. İstek kipinin Türkiye Türkçesindeki kullanıma uygun olduğu görülür. Yeni Uygur Türkçesinde istek kipinin birinci tip eki olarak -ğAy /-gAy eki kullanılır. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimi yapılır. Teklik 2.şh. nezâket şeklinde -siz ekinden faydalanılır. Çokluk 3.şh. çokluk eki olarak -lar eki kullanılır (Öztürk, 2010: 86). İkinci tip istek eki -ğU / -kU sıfat-fiil ekinin iyelik eki almış şekillerine bar “var”, yok “yok” veya kel-“gelmek” fiilinin çekimlenmiş hâlinin getirilmesiyle yapılır (Öztürk, 2010: 87).

2. Azadlıq dep meydan ara cevlan qılğan, / Vetenni dep, xelqni dep qurban bolğan, / Eğiz qulaq, köz, burunğa tupraq tolğan, Biz şehitniñ bugün yene sözler tili. (Özgürlük diye meydanlarda dolaşan, / Vatan için, halk için kurban olan, / Ağız, kulak, göz, buruna toprak dolan, /Biz şehidin bugün yine söyler dili.) (Qebridin Avaz /Mezardan Ses 274/ 25-9)

azadlıq: özgürlük” < azad: isim kök. +lıq: iiye.

+Ilk /+ Iuk: bir yere, nesneye mensubiyet, aitlik, içinlik, o nesnenin varlığını, çokluğunu bildiren isimler türetir (Öztürk, 2010: 24).

vetenni “vatan için”, xelqni “halk için” < veten /xelq: isim kök. +ni: belirtme hâl eki. Beyitte +ni belirtme hâl ekinin “için” edatının fonksiyonunu üstlendiği görülmektedir.

cevlan qılğan “dolaşan” / qurban bolğan “kurban olan” / tupraq tolğan “toprak olan” qıl- / bol- / tol- : fk. -ğan: sıfat-fiil eki. İncelenen metinde - qan / -ğan sıfat fiil ekine, isim + yardımcı fiil yapısındaki birleşik eylemin yardımcı fiilinde kullanımına rastlanmıştır.

-ğAn /-kAn: Yeni Uygur Türkçesinde en çok kullanılan sıfat-fiil ekidir. Başka ek almadan kullanılışının yanında isme gelen eklerle kullanılışı da yaygındır. Bu eklerden

bulunma hâli ve eşitlik hâli ekleriyle kullanıldığında zarf-fiil anlamını karşılar (Öztürk, 2010: 103).

sözler “ söyler” Bugün Türkiye Türkçesi standart dilinde kullanılan söyle- eyleminin incelenen beyitte ET.’den itibaren kullanılan asli şekli olan söyle- * şeklindeki kullanımına rastlanmıştır.

< sö -: fk. -z: fiye. +le-: isimden fiil y.e. -r: geniş z. eki.

bütün “bugün” zaman zarfıdır. Gerileyici ünlü benzeşmesi vardır. Bu ses hadisesi, şairin bölgenin konuşma dilini (ağız özelliklerini) şiirlerine yansıttığını gösteren örneklerdendir.

şehitniñ “şehitin” şehit: isim kök. +niñ: ilgi hâl eki. İsmin kendinden sonra gelen bir başka isimle ilgisi olduğunu ifade eden hâldir. İlgi hâl eki telaffuzda düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygundur. Fakat imlâ gereği hep +niñ şeklinde yazılır (Öztürk, 2010: 51).

3. Sendin *can tapar* nimcan yürekler, / NimşΨhitmu hem *qalmas* daldida. / Bolup vetenge payi-pΨtekler, / Yazsam tilekni dahi aldida. (*Seninle can bulur bitkin yürekler, / Nimşehit de kalmaz siperde. / Olup vatana deli divane, / Yazsam dileği dâhi önünde.*) (*Lezzet Alğanda / Lezzet Aldığında* 360 /41-47)

sendin “seninle” < sen: şahıs zamiri. +din: ayrılma (çıkma) hâl eki. Bu şahıs zamirinin kullanıldığı beyitte +din ayrılma hâli ekinin vasıta hâl eki fonksiyonunu üstlendiği görülür.

Ayrılma (çıkma) hal eki, ismin kendinden çıkma ifade eden fiillerle münasebetini gösteren hâldir. Telaffuzda düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygundur. Fakat imlâ gereği hep +din /+tin şeklinde ince, dar, düz ünlü ile yazılır (Öztürk, 2010: 52).

Vatanın karanlıklarda gönlümüze ışık veren bir ay olduğunu, vatan sayesinde millet olma şuuruna sahip olduğumuz için hürmet ve saygı kazandığımızı, bir toplumu ayakta tutan değerlerin (can, mal, namus, iman, inanış vb.) vatan topraklarında yaşatılıp yeşertildiği ve bir karış toprağın bile değerli olduğunu, gözümüz gibi bakmak gerektiğini ifade eden beyitler şöyledir:

4. Hürmitiñ alem ara meşhur cananım *veten*, / Qelbim içre nur bérişte mahi tabanım *veten*, / Ten ara cénim, dilimda nuri imanım *veten*, / Tupriqiñni tutiya ornida közümgə sürey. (*Hürmetin âlem arasında meşhur cananım vatan, / Kalbimin içine nur vermede parlayan ayım vatan, / Beden içinde canım, kalbimde iman nurum vatan, / Toprağını sürme yerine gözüme süreyim.*) (*Yürek Sözi / Yürek Sözü* 484 / 64-3)

(benim) cananım / tabanım / cénim / dilimda /imanım / közümgə: Bu sözcüklerde isimlerin iyelik ekleri aldığı görülür.

tupriqiñni “toprağını” < tupriq: isim kök. -i-: yardımcı ses. +ñ: teklik 2.şh. iyelik eki. +ni: belirtme hâl eki.

Vatanın yaylalarının, dağ, bayır, kır ve vadilerinin güzelliği ile insana şifâ olduğu, hayvan türlerinin fazlalığı, doğal zenginliği ile baş tacı ve iftihar kaynağı olduğunu belirten beyitler şöyledir:

5. Ey *veten* dünyağa meşhurdur tebi’iy bayliqiñ, / Molçiliqta misli yoqtur çarvılarğa yayliqiñ, / Dori-derman, türlü meden tağ-édir, qır sayliqiñ, / İptixarım sen vetenni başqa “tacım” dep biley. (*Ey vatan dünyada meşhurdur doğal zenginliğin, / Bollukta benzeri yoktur hayvanlara yaylanın, / İlaç, türlü maden, dağ, bayır, kır ve vadilerin, / İftiharım sen vatani başa “tacım” diye bileyim.*) (*Yürek Sözi / Yürek Sözü* 484/ 64-4)

dünyağa “dünyada” < dünya: isim kök. +ğa: yönelme hâl eki. Yönelme hâl ekinin bulunma hâl eki fonksiyonunda kullanıldığı görülür.

iptixarım “iftiharım” < iptixar: isim kök. +i: yardımcı ses. +m: teklik 1.şh. iyelik eki.

* Bkz. Gülensoy, Tuncer. (2007).Türkiye Türkçesinde Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Ankara: TDK Yay., s.809.

yalıqıñ misli “yalanın benzeri” < yā - : fk. -y-: ffye. -(ı)l-: ffye. -(a)k: fiye. +iñ: ilgi hâl eki.

mis(il): isim kök. +i: iyelik eki (Gülensoy, 2007: 1098).

türlü “türlü” Öztürk (2010: 24), +Ilk / +IUK isimden isim yapım ekinin bir yere, nesneye mensubiyet, aitlik, içinlik o nesnenin varlığını, çokluğunu bildiren isimler türettiğini, Türkiye Türkçesindeki gibi +l / +lık şeklinde kullanıldığını belirtir. İncelenen metinde yer alan *türlü* sözcüğünün aldığı isimden isim yapım eki Türkiye Türkçesindeki kullanımıyla aynıdır. Ancak düz ünlülü şekilde kullanıldığı görülür.

Bireyin, itibar, izzet, hürmet, şan, şeref ve devleti, vatan sayesinde kazandığını ifade eden beyit örneği şöyledir:

6. Sen bilendur abroyum, izzitim hem hürmitim, / Yer yüzide yoq méniñ séniñdin artuq dölitim, / Sen bilen aşmakta kündin-künge şanu-şevkitim, / “Mısır textidin kécip Ken’an qadayı”ni söyey. (*Seninledir itibarım, izzetim ve hürmetim, / Yeryüzünde yok benim senden fazla devletim, / Seninle yükselmekte günden güne şan ve şevketim, / Mısır tahtından geçip Kenan fakirini seveyim.*) (Yürek Sözi / Yürek Sözü 484/ 64-5)

sen bilendur “seninledir” < sen: şahıs zamiri. bir: isim kök. +i-: i.f.y.e. -l-: f.f.y.-e-: zarf-fiil eki. -n: vasıta hâl eki. +dur: ek-fiil geniş z./ şimdiki z.teklik 3.şh.

bilen “ile, beraber, birlikte” son çekim edatlarından. Bu edat, üçün, dek edatları gibi zamirlerin bazen yalın, bazen ilgi hâline getirilir (Öztürk, 2010: 117). A.V. Gabain (1988: 93), birle < bir+i-l-e şeklinde tahlil etmiş ve “-e” yi zarf-fiil eki olarak göstermiştir. Ayrıca Gabain, Eski Türkçeden bu yana türlü metin ve alanlarda kullanılan birlen, bilen “ile” edatlarını da, Poppe’nin görüşüne uygun olarak “-n” ile yapılmış zarf-fiil (< *bir+il-en > birlen> bilen) olarak belirtir. Korkmaz ise, +n /-n ister vasıta hâl eki ister zarf fiil eki olarak değerlendirilsin, bu ekin aşınma ve kalıplaşma durumu yaşadığının değiştirilemeyeceğini belirtilir (Korkmaz, 2018: 69). Hacıeminoğlu (1992: 21), bilen / birlen edatındaki “-n” yi bir türeme ses ya da vasıta hâl eki olarak belirtir.

textidin “tahtından” < text: isim kök. +i: teklik 3.şh. +din: ayrılma hâl eki.

Teklik 3.şh. iyelik ekinin sonra ayrılma hâl ekinin yardımcı ses almaksızın doğrudan eklendiği görülür. Bu tarz kullanım hem Çağatay Türkçesinde hem de Çağatay Türkçesinden sonra 19 yy.’lardan sonra yerini alan Yeni Uygur Türkçesinde görülür (Öztürk, 2010: 52).

dölitim “devletim” < dölit: isim kök. +i: yardımcı ses. +m: teklik 1.şh. iyelik eki.

Şair vatanın, sevgilisi, tacı, tahtı, lâle bahçesi, şöretlisi, canı, gücü, kuvveti, sığınağı, her şeyi olduğunu ve kıymetli olan bu topraklardan hiçbir şekilde yüz çeviremeyeceğini ifade eden beyitler şöyledir:

7. Köz qarasidek nigarim, tacu textim sen veten, / Lalizarim, namidarim, her ne barım sen veten, / Tende canım, küç-madarım sayıvanım sen veten, / Qaysi vıjdan, qaysi yüz birle sendin yüz örey. (*Göz karası gibi sevgilim, tacım ve tahtım sen vatan, / Lale bahçem, şöretlim, her şeyim sen vatan, / Bedende canım, gücüm, kuvvetim, sığınağım sen vatan, / Hangi vicdan, hangi yüzle senden yüz çevireyim.*) (Yürek Sözi / Yürek Sözü 484/ 64-7)

qarasidek “karası gibi” < qara: isim kök. +sı: teklik 3.şh. iyelik eki. dek “gibi”.

Hacıeminoğlu (1992: 90), bu kelimenin te- fiilinden türemiş bir ismi (te-g) düşündürdüğünü, Çağataycada dek /dik telaffuzları ile gelişmiş olması da bir ti- > te- > de- > dit fiilinin varlığını güçlendirdiğini, ayrıca *dék* / *dik* edatının (1992: 33) Eski Türkçede *teg* şeklinde olup, *teg* > *tek* > *dek* şekillerinde geliştiğini ‘-a kadar’ anlamında çekim edatı olarak Batı Türkçesinde görülmekte olduğunu, bilhassa zaman ve mekân zarflarının verme hâli ile kullanılıp “-den...-a kadar” anlamını ifade ettiğini belirtir.

Eckmann (1996: 125), çekim edatları başlığı altında verdiği *teg* edatının, Nevâyî’den önce *tig* ~ *teg* ~ *deg*, Çağatay Türkçesi döneminde ve Nevâyî’nin eserlerinde *dik* / *dig* şeklinde kullanıldığını belirtir. Ali Ayrıca bu edatın Ali Şîr Nevâyî’nin divanlarında, isim, sıfat, zamir,

taamlama, fiilimsi gibi kelime ya da kelime gruplarıyla kullanımının yanı sıra ek fiil olarak yüklem görevinde kullanımına da rastlanır (Soydan 2019: 145).

Alkaya (2002: 241), Eski Türkçedeki teg “gibi” edatının, Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Kırım-Tatar ve Karay lehçelerinde -dAy şeklinde ve “gibi, -cesine, kadar” anlamlarında kullanıldığını, Henryk Jankowski’nin (1992: 454; akt. Alkaya) Kazak ve Kırım Tatar Türkçesinde -DAy şeklinin yanı sıra -DAyın şeklinin de görüldüğünü ifade ettiğini belirtir. Ayrıca Alkaya (2002: 241), Başkurt Türkçesinde, -DAy şeklinin sızıcılaşma sonucunda ortaya çıkan *z* ünsüzüyle başlayan -“zAy-” şekline de rastlandığını ifade eder.

qaysi “hangi”: Öztürk (2010: 62), nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlar olarak belirtir. Soru sıfatları olarak şunları sayar: kandaq “nasıl”, kaysi “hangi”, kançe “kaç”, neme “ne, hangi”, neçe “ne kadar, kaç”, nediki “neredeki” gibi.

Şair vatani korumanın halka olan borcu olduğunu, her zaman uyanık ve dikkatli olduğunu, vatan sevgisine kendini adadığını, her vatan evladının da bu düşünce ve eğitimle büyüdüğünü ve büyümesi gerektiğini ifade eden beyitler şöyledir:

8. Qışta hem yazda çégrida hoşyar, / Turatti ceñçi qoyup zéhnini, / Oylar özini elge qerzdar, / Vetenge atığan pütün méhrini. (*Kışta ve yazda sınırda dikkatli, / Dururdu asker koyup zihnini, / Düşünür kendini halka borçlu, / Vatana bahşetmiş bütün sevgisini.*) (*Bizniñ Ceñçiğe / Bizim Askere 488/ 65-1*)

turatti “dururdu” < tur -: fk. -atti-: geniş z. hikâyesi. Teklik 3.şh.

Geniş zamanın hikâyesi fonetik değişikliğe uğramış şekil ve fonetik değişikliğe uğramamış şekil olmak üzere iki çeşittir. Olumlu şekil -ar (é)-di-, -atti-, olumsuz şekil ise -mas (é)-di; -maytti-, -matti- ekleri ile oluşur (Öztürk 2010: 93).

Şair, yurdun her ferdinin vatanseverlik eğitimi ile büyüdüğünü, vatan toprağını korumak için sevgisini vatana bahşedip yollara dökülüp başı gitse de razı olduğunu, vatan için mücadeleye devam ettiğini, vatanın can ve bedeni feda edecek kadar değerli olduğunu ifade eden beyit örnekleri şöyledir:

9. “Şu payansız veten yerini. / Mustehkem saqlaş méniñ işim!” dep, / “Razi ömrümdin qelbim méhrini, / Töküp şu yolda ketse béşim” dep. (“Şu geniş vatan toprağını. / Sağlam korumak benim işim!” deyip, / “Razıyım ömrümden kalbimin sevgisini, / Döküp şu yolda gitse başım.” deyip) (*Bizniñ Ceñçiğe / Bizim Askere 488/ 65-2*)

10. Ceñçimiz haman qoyup zéhnini, / Kéçe ve kündüz turar ornida. / Vetenge atap pütün méhrini. / Vetenni saqlaş qerzdur boynida. (*Askerimiz her zaman dikkatli olup, / Gece ve gündüz durur yerinde. / Vatana bahşedip bütün sevgisini, / Vatani korumak borçtur boynuna.*) (*Bizniñ Ceñçiğe / Bizim Askere 490/ 65-14*)

ornida “yerinde, mevkinde” < orun: isim kök. +i: t.3.şh.iyelik eki. +da: bulunma hâl eki.

payansız “sonsuz” < payan: isim kök. +siz: iiye. Bu ekin isimlere gelerek o ismin ifade ettiği nesnenin yokluğunu veya çok az olduğunu anlatan sıfatlar yapar. (Öztürk, 2010: 25)

pütün “bütün” b- > p- değişikliği. Türkiye Türkçesinde aslı b- ile başlayan ve b’li olan bazı sözcükler Uygur Türkçesinde p’li şekilde kullanılır (Öztürk, 2010: 17).

11. Ceñçiğe éytar Nimşehit salam! / Qizğın yürektin medhiye bilen. / Şu xizmetke xas ösmekte balam, / Vetenperverlik terbiye bilen. (*Askere söyler Nimşehit salam! / Ateşli yürekten methiye ile. / O hizmete özgü büyümekte evladım, / Vatanseverlik eğitimi ile.*) (*Bizniñ Ceñçiğe / Bizim Askere 490/ 65-15*)

12. Sėniñ her bir sözün idi dostlarğa bibaha göher, / Lékin düşmenge nisbet eyligende xuddi bir xencer, / Bilim teşnalirini qanduruşta şerbiti idi kevser, / Veten üçün küreşke başlığan keñ yolni esleymen. (*Senin her bir sözündü dostlara paha biçilemez cevher, / Fakat düşmanla karşılaştırıldığında tıpkı bir hançer, / Bilime arzu duyanları doyurmada şerbeti idi Kevser, / Vatan için savaşa başlanan geniş yolu hatırlıyorum.*) (*Esleymen /Hatırlıyorum 492 / 66-3*)

13. Şuniñ üçün qedirleymen sêni veten, / Saña pida qurbaniñdur can bilen ten. (*Bunun için değer veriyorum sana vatan / Sana fedadır, kurbanındır can ile beden.*) (*Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Südürmem Yüzüne 502 / 68- 13*)

qedirleymen “vereceğim” < qedir “değer” +le- : ifye. “değer vermek” -y-: gelecek zaman eki.

men: teklik 1.şh. zamir. Metinde gelecek zaman eki zaman kaymasına uğrayarak şimdiki zaman yerine kullanılmıştır.

Gelecek zamanı ifade etmek için birinci tip ek, ünsüz ile biten fiillerden sonra –i (<-a, -e), ünlü ile biten fiillerden sonra -y eki getirilerek yapılır. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir: qedirleymen (t.1.şh) veya “bağlaymen”(t.1.şh.); bilidu (t.3.şh.) / bilişidu (ç.3.şh.) (Öztürk 2010: 80). İkinci tip eki, -mAqçı; üçüncü tip eki, ünsüz ile biten fiillere -idiğan (<-adiğan, -ediğan), ünlü ile biten fiillere -ydiğan eki getirilerek yapılır. Zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir(Öztürk, 2010: 82).

Şair, vatanın özgürlüğünü düşünüp, eziyet ve zulümlere sabredip, düşmana baş eğmeden güçlü bir irade ile ayakta kalan gençlere seslendiği beyit örnekleri şöyledir:

14. Qedirdan dost, küreşcan roh, pidakar yaş, / İradeñ şunçilik qattiq düşmenge egmidiñ baş, / Qiyin-qistaq, küreşlerge églmestin qilip berdaş, / Vetenniñ hürlikini oyliğan köñülñi esleymen. (*Kadirşinas dost, savaşçı ruh, fedakâr genç, / İraden o kadar güçlü düşmana eğmedin baş, / Eziyet, zulüm, baskılara eğilmeden sabredip, / Vatanın özgürlüğünü düşünen gönlü hatırlıyorum.*) (*Esleymen /Hatırlıyorum 492 / 66-4*)

Şair, gençlerin vatan sevgisini canı gönülden hissettiğini, mutluluk, sevgi ve vücuduna güç veren asıl kaynağın vatani olduğunu, halk birliğini önemseydiğini ifade eden beyitleri şöyledir:

15. Muhebbet riştini bağliğan vetenge çin dildin, / İpade eyligen el birlikini neççe on yildin, / Özi xuşxuy, vucudi sap idi natoğra istildin, / Tolun aydek yüzleri hem çaqliri sumbulni esleymen. (*Sevgi bağını bağlamış vatana canıgönülden, / İfade etmiş halk birliğini nice on yıldan, / Kendi güzel huylu, vücudu saf idi-arınmıştı- yanlış âdetten, / Dolunay gibi yüzü ve saçları sümbülü hatırlıyorum.*) (*Esleymen / Hatırlıyorum 492 /66-5*)

ipade “ifade” sözcüğünde f- > p- değişikliği görülür. Uygur Türkçesinde Arapça ve Farsçadan girmiş sözcüklerde f ünsüzü p’ye dönmüştür (Öztürk, 2010: 18).

çaqliri “saçları” sözcüğünde s- > ç- değişikliği görülür. İlk hecesi s ünsüzü ile başlayıp ç ünsüzü ile biten sözcüklerde gerileyici benzeşme sonucu s ünsüzü ç’ye döner (Öztürk, 2010: 19).

16. Güzel veten, köyerim sen, söylerim sen, / Halavitim tenge mağdur bérerim sen. (*Güzel vatan, yandığım sen, sevdiğim sen, / Mutluluğum, vücuda güç verecek olanım sen.*) (*Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Südürmem Yüzüne 502 / 68-14*)

köyerim “yandığım”, söylerim” sevdiğim”, mağdur bérerim “güç verdiğim” < köy- / söy- / mağdur bér- : fk. -er: sıfat-fiil eki. -im: t.1.şh. iyelik eki. -r,-Ar olumlu geniş zaman,-mAs ise olumsuz geniş zaman sıfat-fiilleri teşkil eder (Öztürk, 2010: 104).

Şair, ana vatanın kıymetli, güzel, dünyada her şeyden üstün olduğu, hiçbir güzelin güzellikte onunla yarışamayacağı, rengarenk görünüşünü (dağ, ovalar vb.) hiçbir boyanın veremeyeceğini belirten eserde geçen örnekler şöyledir:

17. Ana veten qediriñ uluğ, hösnüñ güzel, / Cahanda sen her nersidin bizge evzel. (*Ana vatan kıymetin ulu, görünüşün güzel, / Dünyada sen bize her şeyden daha üstün.*) (*Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Südürmem Yüzüne 502 /68-1*)

18. Hiçbir güzel hösnî saña teñ kélelmes, / Ala-yêşil boyaqlimu reñ bérelmes. (*Hiçbir güzelin güzelliği sana denk olamaz. / Renkli boyalar da renk veremez.*) (*Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Südürmem Yüzüne 502 /68-2*)

her nersidin “her şeyden” Belirsizlik zamiri. Öztürk (2010: 65), hernéme “her şey”, héçnerse “hiçbir şey” belirsizlik zamirleri içerisinde verir.

teñ kélelmes” denk olamaz.” / reñ bérelmes “renk veremez.” < kél - / bér- : fk. -el(e)-: yeterlilik fiili. -mes: geniş zaman olumsuz.

Tasvir fiillerinden yeterlilik fiili ünlü ile biten fiillere -lA veya -yAlA ekinin getirilmesiyle, ünsüz ile biten fiillere ise -AlA ekinin getirilmesiyle karşılaşılır: oynıla-. Fiilin yeterlilik şekline olumsuzluk eki -mA getirildiğinde ek -Al şekline girer: yaz-ala- “yazabilmek”, oyni-y-al-ma- “oynayamamak”. Bu ekler -A zarf fiil ekinin al- yardımcı fiili ile kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır (Öztürk, 2010: 101).

Şair, vatanının insana ihtiyacı olan her şeyi verdiğini, her konuda yardımcı ve yol gösterici olduğunu, derde deva, yürüyene at, yeni hayatların başlangıcı olduğunu belirten örnekler şöyledir:

19. Derdke dava, yürerge at, uçsam qanat, / Turmuşimda yükselmekte yeni hayat. (Derde deva, yürüyene at, uçsam kanat, / Hayatımda yükselmekte yeni hayat.) (Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Sürdürmem Yüzüne 504 /68-15)

Şair, vatanın yersize yurt, susuza su, malsız mal sahibi yapan, dertlilere şifa veren bir söz ile her ihtiyacı karşılandığı bir yer olduğunu ifade eden beyitleri şöyledir:

20. Yersizge yer, teşnağa su, malsızğa mal, / Zadi qandaq işqa bolsun bardur amal. (Yersizge yer, susayana su, malsıza mal, /Aslında nasıl iş olursa olsun vardır çare.) (Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Sürdürmem Yüzüne 504 /68-16)

qandaq” nasıl” soru sıfatı. Öztürk (2010: 62) , qandaq “nasıl” , qaysi “hangi”, kaççe “kaç”, neme “ne, hangi”, neççe “ne kadar, kaç” nediki “neredeki” gibi sıfatların nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlar olduğunu belirtir.

21. Bir söz bilen desem hacet rava veten, / Derdmendlerniñ yürükige şipa veten. (Bir söz ile desem ihtiyaç karşılanır vatan, / Dert çekenlerin yüreğine şifa vatan.) (Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Sürdürmem Yüzüne 504 /68-16)

Şair, vatanın bir bahar gibi yeşermekte olduğunu, özgür ve kahraman kanatlanmış bir kuş gibi olduğunu belirten beyit örneği şöyledir:

22. Güllüvatqan gülbahardek hayatiñ bar!.. / “Azad!.. batur!...” dégen ikki qanatiñ bar!.. (Yeşermekte olan bahar gibi hayatın var! / “Özgür! Kahraman!... “denen iki kanadın var!..) (Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Sürdürmem Yüzüne 504 /68-18)

güllüvatqan “yeşermekte” < gül: isim kök. +lū-: ifye. -(i)vat: yat- fiilinin kaynaşmış şekli.-qan: sıfat-fiil. (hareketin içinde bulunulan zamanda yapıldığını belirtir.) Öztürk (2010: 103), -ğan ekinin, yat- yardımcı fiilinin kaynaşmış şekli olan -vat- ekine veya -p zarf-fiili ile birleşik fiil teşkil eden yat- , yür-, tur- ve otur- yardımcı fiiline getirilince hareketin içinde bulunulan zamanda sürdüğünü ifade eden sıfat-fiiller yaptığını belirtir.

ikki “iki”: Uygur Türkçesinde bazı sözcüklerde ve sayı isimlerinde ünsüzün ikizleştiği görülür (Öztürk, 2010: 20).

Sonuç

İncelenen altı şiirdeki beyit örneklerinde dil incelemesi çerçevesinde şu özelliklere rastlanır:

1. iptixarım “iftiharım”, ipade “ifade”, şipa “şifa”, sözcüklerinde f- > p- değişikliği görülür. çaçliri “saçları” sözcüğünde s- > ç- değişikliği görülür. Gerileyici benzeşme sonucu s ünsüzü ç’ye dönmüştür. pütün “bütün” b- > p- değişikliği. Türkiye Türkçesinde aslı b- ile başlayan sözcükler Uygur Türkçesinde p’li şekilde kullanılır. ikki “iki” örneğinde ünsüz ikizleşmesi olayına rastlanır. rava “reva”, dava “deva”, muhebbet “muhabbet”, vetenge “vatana”, bugün “bugün” gibi sözcüklerde gerileyici ünlü benzeşmesi görülür. Gerileyici ünlü benzeşmesine uğrayan sözcüklerin daha çok Arapça ve Farsça kökenli olduğunu söylemek mümkündür.

dölit “devlet” sözcüğünün hece kaynaşması ve düz ünlünün yuvarlaklaşması hadisesi yaşadığı görülür. bar “var” : Kelime başında b- sesinin aslı şekli koruduğu görülür.

2. derdke”derde”, küreşke “güreşe”, yürerge “yürümeye”, yersizge “yurtsuza”, tenge “vücuda”, bizge “bize” yönelme hali ekinin -ge / -ke şeklinde kullanımlarına rastlanmıştır. Ayrıca metindeki incelenen örneklerde yönelme ve ayrılma hâl eklerinin farklı isim çekim eki ve edatların fonksiyonlarını üstlendiği görülür. Şöyle ki; dünyağa “dünyada” < dünya: isim kök. +ğa: yönelme hâl eki. Yönelme hâl ekinin *bulunma hâl eki fonksiyonunda* kullanıldığı görülür.

şuñlaşqa “şunun için “ < şu: işaret zamiri. +la- : isimden fiil y.e. -ş+: fiilden isim y.e. +qa: yönelme hâl eki. Yönelme hâl ekinin sebep *belirten “için” edatı yerine* kullanıldığı görülür.

sendin “seninle” < sen: şahıs zamiri. +din: ayrılma (çıkma) hâl eki. +din ayrılma hâli ekinin *vasıta hâl eki fonksiyonunu* üstlendiği görülür. vetenni “vatan için”, xelqni “halk için” örneklerinde +ni belirtme hâl ekinin “için” *edatının fonksiyonunu* üstlendiği görülmektedir.

3. Şiir örneklerinde *dek “gibi”* edatının, *qarasidek “karası gibi”, gülbahardek “gülbahar gibi”, tolun aydek “dolun ay gibi”* örneklerde kullanımına rastlanır. Eski Türkçedeki *teg “gibi”* edatı, Nevâyî’den önce *tig ~ teg ~ deg* şeklinde, Çağatay Türkçesi döneminde ve Nevâyî’nin eserlerinde *dik /dig* şeklinde kullanılmış olup, Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Kırım-Tatar ve Karay lehçelerinde -*dAy*, Kazak ve Kırım Tatar Türkçesinde -*DAY /-DAYIn*, Başkurt Türkçesinde -*zAy* şekillerinde kullanıldığı görülür (Alkaya, 2002: 241).

4. bilen “ile, beraber, birlikte” son çekim edatlarından olup, Gabain (1988: 93), *birle* < *bir+i-l-e* şeklinde tahlil edip, “-e” yi zarf-fiil eki olarak gösterir, Hacıeminoğlu (1992: 21) ise “-n” yi bir türeme ses ya da vasıta hâl eki olarak belirtir. Korkmaz ise (2018: 69), +*n* /-*n* ister vasıta hâl eki ister zarf fiil eki olsun, bu ekin aşınma ve kalıplaşma durumu yaşadığı görüşündedir. İncelenen şiirlerde tespit edilen örnekler şöyledir: sen bilen “sen ile”, medhiye bilen” methiye ile”, söz bilen “söz ile”.

5. İncelenen metinde yer alan *türli “ türlü”* sözcüğünün aldığı isimden isim yapım eki Türkiye Türkçesindeki kullanımıyla aynıdır. Ancak düz ünlülü şekilde kullanıldığı görülür. Yeni Uygur Türkçesinde bu ekin kullanımı +*lIk* / +*lUk* şeklindedir.

6. İncelenen şiirlerde tespit edilen istek kip ekinin kömey “gömeyim” şekli, Türkiye Türkçesindeki kullanımına uygun olduğu görülür. Yeni Uygur Türkçesinde istek kipi için -*ğAy* /-*gAy* eki ile -*ğU* /-*kU* sıfat-fiil ekinin iyelik eki almış şekillerine bar “var”, yok “yok” veya kel- “gelmek” fiilinin çekimlenmiş hâli getirilerek kullanılır.

7. Bugün Türkiye Türkçesi standart dilinde kullanılan söyle- eyleminin incelenen beyitte ET.’den itibaren kullanılan (Gülensoy, 2007: 809) ve asli şekli olan söyle- kullanımına rastlanmıştır: sözler “söyler”

8. teñ kélelmes” denk olamaz” / reñ bérelmes “renk veremez” < kél - / bér- : fk. -el(e)-: yeterlilik fiili. -mes: geniş zaman olumsuz. Tasvir fiillerinden yeterlilik fiili ünlü ile biten fiillere -*lA* veya -*yAlA* ekinin getirilmesiyle, ünsüz ile biten fiillere ise -*AlA* ekinin getirilmesiyle karşılaşılır: Fiilin yeterlilik şekline olumsuzluk eki -*mA* getirildiğinde ek -*Al* şeklinde görülür.

9. qedirleymen “vereceğim”, esleymen “hatırlıyacağım”. Metinde geçen şiir örneklerinde bu fiillerin aldığı gelecek zaman eki zaman kaymasına uğrayarak şimdiki zamanı karşılamaktadır.

10. güllüvatqan “yeşermekte” örneğinde, -ğan ekinin, yat- yardımcı fiilinin kaynaşmış şekli olan -vat- ekine getirildiği örneğe rastlanmıştır. Hareketin içinde bulunulan zamanda sürdüğü ifadesi verilir. Aynı zamanda şiirde, bu ifadeyi vermek için Türkiye Türkçesi standart dilinde kullanılan örneğe de rastlanmıştır: Turmuşımda *yükselmekte* yeni hayat “Hayatımda *yükselmekte* yeni hayat.” Dağ Qondurmaymen Yüzüñge / Leke Sürdürmem Yüzüne 504 /68-15)

11. İncelenen şiir örneklerinde qandaq “nasıl”, qaysi “hangi” anlamında soru sıfatlarına, her nersidin “her şeyden” anlamında belirsizlik zahirine rastlanır.

Şairin ele alınan şiirlerinde vatanla ilgili tanım ve tasvirleri şöyledir:

1. İnsanın rahat, huzurlu, itibarlı, hürmetli, özgür bir şekilde yaşayabileceği en güvenilir yerin vatani olduğunu, vatan üzerinde yaşayan her ferden canı bedende olduğu müddetçe vatani bir bekçi gibi her türlü tehlikelere karşı koruyup kollamak, değerini bilmek gerektiği, ecdadımızın bu kutsal emanetini, değerini, kıymetini bilmeyenlere çiğnetmemek ve bize düşen görevi yerine getirmek gerektiği;

2. Vatanın karanlıklarda gönlümüze ışık veren bir ay olduğunu, vatan sayesinde millet olma şuuruna sahip olduğumuz için hürmet ve saygı kazandığımızı, bir toplumu ayakta tutan değerlerin (can, mal, namus, iman, inanış vb.) vatan topraklarında yaşatılıp yeşertildiği ve bir karış toprağın bile değerli olduğunu, gözümüz gibi bakmak gerektiğini;

3. Vatanın yaylalarının, dağ, bayır, kır ve vadilerinin güzelliği ile insana şifâ olduğu, hayvan türlerinin fazlalığı, doğal zenginliği ile baş tacı ve iftihar kaynağı olduğu; vatanın; sevgilisi, tacı, tahtı, lâle bahçesi, şöhretlisi, canı, gücü, kuvveti, sığınağı, her şeyi olduğu ve hiçbir şekilde yüz çeviremeyeceği; bireyin, itibar, izzet, hürmet, şan, şeref ve devleti vatan sayesinde kazandığı;

4. Şair, vatani korumanın halka olan borcu olduğunu, vatan toprağını korumak için sevgisini vatana bahşedip yollara döküp başı gitse de razı olduğunu, her zaman uyanık ve dikkatli olduğunu, vatan sevgisine kendini adadığını, vatanın can ve bedeni feda edecek kadar değerli olduğunu, her vatan evladının da bu düşünce ve eğitimle büyüdüğünü;

5. Şair, vatanın özgürlüğünü düşünüp, eziyet ve zulümlere sabredip, düşmana baş eğmeden güçlü bir irade ile ayakta kalan gençlere seslenir ve gençlerin vatan sevgisini canı gönülden hissettiğini, mutluluk, sevgi ve vücuduna güç veren asıl kaynağın vatani olduğunu, halk birliğini önemseydiğini;

6. Ana vatani kıymetli, güzel, dünyada her şeyden üstün olduğu, hiçbir güzelin güzellikte onunla yarışamayacağı, rengarenk görünüşünü (dağ, ovalar vb.) hiçbir boyanın veremeyeceğini;

7. Yersize yurt, susuza su, dertlilere şifa veren, her konuda yardımcı ve yol gösterici olan vatani bir bahar gibi yeşerip, özgür, kahraman, kanatlanmış bir kuş gibi olduğunu belirtir.

KAYNAKÇA

- Eckmann, Janos (1996), Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, Annamari, Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesinde Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Harbalioğlu, Neşe (2019), *Uygur Şair Nimşehit ve Şiirleri*, Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2018), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek kalıplaşması Olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, Necipoviç, Emir (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Rıdvan (2010), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Soydan, Serpil (2019), Ali Şîr Nevâyî'nin Manzum Eserlerinde Dêk / Dik Edatının Kullanımı, *Dil Araştırmaları*, Bahar 2019/24, 131-147.

